

Նժդեհ Երանյան
Պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
Արցախ

Անոտացիա: Հետևյալ հաղորդմամբ անդրադարձել ենք մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջին և 1-ին հազ. սկզբին Անդրկովկասի և իրանական տափաստանների միջև մշակութային կապերի ուսումնասիրությանը: Թեման առավել հետաքրքրական է, քանի որ նշված կապերը, ըստ ամենայնի, ընթացել են Արցախով (Միլի տափաստանով): Դա, անկասկած, իր հետքն է թողել Արցախի երկաթեդարյան մշակույթի վրա: Դրա վառ օրինակներն են առաջավորասիական տիպի մի շարք զենքերի օրինակներ, սկյութական տիպի նետալարներ և այլ հնագիտական գտածոներ (սկյութական ծագման ռազմի և զարդարանքի առարկաներ), որոնք հայտնաբերվել են Արցախի տարբեր վայրերից, բուն Արցախում և շրջակայքում պահպանված որոշ տեղանուններ և վերջապես Արցախի տափաստաններից հայտնաբերված քարե մարդակերպ կոթողները, որոնք կարելի է համարել այս տարածաշրջանում տվյալ կապերի դրսևանս: Հնագիտական գտածոների, տարածաշրջանում հայտնաբերված նրանց զուգահեռների, ինչպես նաև պատմական սկզբնաղբյուրների համադրման արդյունքում փորձ ենք արել վերականգնել Արցախի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի տափաստանային հատվածների մշակույթի որոշ մանրամասներ:

Բանալի բառեր՝ Անդրկովկաս, Եվրասիական տափաստաններ, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարեր, մարդակերպ կոթողներ, կիմմերասկյութական մշակույթ:

Չնայած երկաթի առաջին գործածումը տարածաշրջանում փաստվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին, սակայն նրա լայն տարածումը սկսում է մ.թ.ա 7-6-րդ դարերից: Եվ ահա այս շրջանում է, որ տեղի էին ունենում էական փոփոխություններ ինչպես նյութական մշակույթում, այնպես և քաղաքական կյանքում: Սա մի շրջան էր, երբ ցեղային և ներցեղային փոխհարաբերությունների արդյունքում զարգանում էին տնտեսական և մշակութային կապերը, տեղի էին ունենում էթնիկական տեղաշարժեր:

Սա մի հարց է, որը, ցավոք սրտի դեռևս չունի ամբողջական ուսումնասիրություն: Այս բնությունը ընդամենը մեկ փորձ է ի մի բերելու եղած հնագիտական և պատմական սկզբնաղբյուրների տվյալները, ներկայացնելու և դասակարգելու առկա մոտեցումները խնդրի վերաբերյալ:

Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակը ողջ Եվրասիական տափաստաններում համարվում է քոչվոր անասնապահության կանոնավոր զարգացման շրջան: Այս կենսաձևը նպաստում էր հասարակության մոբիլությանը և ռազմական միավորումների ձևավորմանը, քանի որ անհրաժեշտություն էր առաջանում պաշտպանել նախիրը և գրավել նոր տարածքներ: Այս գործընթացը տեղի էր ունենում նաև սկյութական քոչվոր ցեղերի մոտ, ովքեր տարածված էին Վոլգայի արևելքի տափաստաններից մինչև Կասպից ծով և մինչև Հյուսիսային Կովկաս, ներառյալ Կուրանի շրջանը [26, էջ 4-5]:

Այս շրջանում Հյուսիսային Իրանը և Հարավային Կովկասը հաճախ ներկայացվում են որպես հնագույն Մերձավոր Արևելքի ծայրամասային տարածքներ: Ի դեպ, հնագիտական տեսանկյունից, այս երկու շրջանները ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Դա հատկապես արդիական է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի համար: Ք.Պիլլերը իր հոդվածում մետաղական և խեցեղեն արտադրանքի օրինակներով մանրամասն ներկայացնում է երկու շրջանների միջև կապերը [28, էջ 305-308]:

Մ. Պոգրեբովան այս կապերի մեջ առանձնացնում է Արևելյան Անդրկովկասում հայտնի բրոնզե և երկաթե զենքերի մի քանի տիպ, որոնք, ըստ նրա, անկասկած, իրանական ծագում ունեն: Չափազանց բնութագրական են մի քանի այսպես կոչված առաջավորասիական տիպի դաշույնները, որոնք մ.թ.ա. 2-1 հազ. լայնորեն տարածված են եղել Հունաստանից և Եգիպտոսից մինչև Աֆղանստան: Առաջավորասիական տիպի դաշույնների բնութագրական առանձնահատկությունը նրանց հատուկ ձևի մետաղական բռնակն է, որը երկու կողմից ունի ոսկրից կամ փայտից շերտ: Անդրկովկասում հայտնի են շուրջ երկու տասնյակ այսպիսի դաշույններ, որոնց մեծամասնությունը

գտնվել է պատահաբար: Այն, որ դրանք Անդրկովկասում ներմուծված են և պատկանում են առաջավորասիական տիպին՝ հիմնավորել է Ա. Իեսենը դեռևս 1935 թ.: Նրանք պետք է որ թվագրվեն մ.թ.ա. 2 հազ. վերջ-1 հազ. սկզբով: Ըստ Մ. Պոգրեբովայի՝ իրանական տիպի առաջավորասիական դաշույնները Անդրկովկաս ներթափանցել են Միլի տափաստանով և Նախիջևանով: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև դաշույնների և սրերի մի խումբ, որն ունի բռնակի երկակի լայնացում: Այս տիպը գերակշռում է Արևելյան Անդրկովկասում մ.թ.ա. 9-8 դդ, սակայն այն փոխառած է Իրանից [26, էջ 190-193]:

Թալիշից հայտնաբերված մի քանի զենքերի և նրանց զուգահեռներին է անդրադառնում Մախմուդովը: Ըստ նրա՝ Թալիշում ուշադրություն է գրավում բրոնզե մի քանի կացին: Հայտնի են այդպիսի 8 կացիններ: Նրանցից մեկը, որը հայտնաբերվել է Ժակ դե Մորգանի կողմից Լերիկսանի շրջանի Խովիլ գյուղի դամբարանի պեղումներից, զուգահեռներ ունի Օսեթիայից: Այն թվագրվում է մ.թ.ա. 1550-1450թթ.: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ այդ կապերն ընթացել են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից դեռ ավելի վաղ [13, էջ 64-71]:

Մ.Պոգրեբովան, շարունակելով խոսել Անդրկովկասից հայտնաբերված իրանական ծագման զենքերի մասին, կանգ է առնում Մամտավրոյի դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե վերադիր բռնակով երկաթե դաշույնների վրա: Այս տիպի դաշույններին շատ նման դաշույններ հայտնաբերվել են Զիվիեից: Զիվիեից հայտնաբերված դաշույնները, անկասկած, խոսում են Ուրմիա լճի հարավի և Կենտրոնական Անդրկովկասի միջև գոյություն ունեցած կապի մասին [17, էջ 51]:

Վերոնշյալ տեղեկությունները փաստում են, որ մ.թ.ա. 2 հազ վերջ-1 հազ սկզբին իրանական ծագման զենքերի առավել մեծ քանակություն կենտրոնացված է եղել կենտրոնական և Անդրկովկասի արևելյան շրջաններում: Բոլոր բերված օրինակները թույլ են տալիս պնդել, որ Արևելյան Անդրկովկասի ցեղերը պահպանել են Իրանի, հատկապես նրա հյուսիսարևմտյան շրջանների հետ կապերը: Այս կապերը, ինչպես էլ արտահայտված լինեն, ակնհայտ է, որ տևել են բավական երկար ժամանակ [16, էջ 193-195]:

Ակնհայտ է նաև, որ մշակութային կապերը ծագել են ավելի վաղ՝ դեռևս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում, առանձին դեպքերում, գուցե և ավելի վաղ: Սակայն ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Բեստուովան, այս մշակութային հարաբերությունները երբեք չեն հասել այնպիսի բարձր մակարդակի, ինչպես այն եղավ սկյութների դեպքում [7, էջ 5-8]: Նրանք առավել ակտիվ գործել են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին՝ սկսած առնվազն մ.թ.ա. 8-7 դդ-ից:

Իրանալեզու ցեղերի՝ Իրանական սարահարթ և հարևան շրջաններ ներթափանցման գործընթացը, որը սկիզբ դրեց ժամանակակից արևմտաիրանական ազգերի ձևավորմանը, միշտ գտնվել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Չնայած Անդրկովկասում սկյութական մշակույթի հուշարձաններին և նրանց հետ կապված խնդիրներին նվիրված է ծավալուն գրականություն, այնտեղ սկյութական, անդրկովկասյան և առաջավորասիական համալիրների նշանակությունը ընդհանուր համակարգում համապատասխան չափով դասակարգված չէ: Չկա մեկ ընդհանուր կարծիք այն մասին, թե արժե՞ արդյոք սկյութական տիպի առարկաները, որոնք հայտնաբերվել են Արևելյան Անդրկովկասից, համարել այստեղ սկյութական էթնիկ տարրի ներկայության ցուցիչ, թե՞ խոսքը կարող է գնալ զուտ առևտրական և մշակութային կապերի մասին առանց մեծ էթնիկ խմբերի վերաբնակեցման: Փորձենք հնագիտական նյութի ուսումնասիրության միջոցով հասկանալ կիմմերասկյութական էթնիկական և մշակութային տարրի ներկայության հավանականությունը Արցախյան տափաստաններում և հասկանալ նրանց այս տարածքներում հայտնվելու ժամանակաշրջանը, գոյատևման ժամանակահատվածը, պայմանները և պատճառները:

Սկյութները պատմական թատերաբեմ հայտնվեցին հենց այն ժամանակ, երբ լայն գործածում էր ստանում երկաթը: Հենց մ.թ.ա. 7-րդ դարում է տեղի ունենում երկաթե մետաղագործության ամբողջական «հաղթանակ» արտադրության մեջ: Ըստ Բ. Տեխովի՝ սկյութական ժամանակաշրջանի երկրորդ կարևոր իրադարձությունը քոչվոր անասնապահության առաջացումն էր, որը զարգանում էր հովվականից առանձին և տարբերվում էր իր առանձնահատկություններով [20, էջ 5]:

Սկյութների պատմությունը և մշակույթն ուսումնասիրելու համար գրավոր սկզբնաղբյուրները բավականին սահմանափակ են: Այս հարցի շուրջ մենք տեղեկություն ստանում ենք հիմնականում հույն պատմիչներից՝ Հերոդոտոս, Քսենոփոն [5], Ստրաբոն [18] և ուրիշներ: Ըստ Հերոդոտոսի հաղորդման՝ «Կովկաս լեռն ունենալով իրենց աջ կողմում» [2, էջ 104] սկյութական գորաջոկատները Հարավուսական տափաստաններից Դարբանդի լեռնանցքով ներխուժեցին Կովկաս, պարտության

մատնեցին մեղացիներին, ապա, ասպատակելով Հայկական լեռնաշխարհը (Վանոտուսյի թագավորությունը՝ Ուրարտուն), հասան մինչև Հյուսիսային Միջագետք (Ասորեստան) [3, էջ 392]: Սկյութների արշավանքները Կովկասի վրայով բավական մանրակրկտորեն քննարկվել են Ե. Կրուպնովի [12, էջ 186-194]: և Վ. Վինոգրադովի [8, էջ 27] աշխատություններում:

Բնական է ենթադրել, որ այս հզոր տեղաշարժի ճանապարհին սկյութները չէին կարող շրջանցել Արցախն ու Ուտիքը, հատկապես նրանց տափաստանային հարուստ արոտավայրերը և բարեբեր գետահովիտները: Արցախի տարածքում սկյութների առկայության վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները լրացնելու և հաստատելու են գալիս հնագիտական սկզբնաղբյուրները, որոնք առայժմ թեև հատվածական են և քիչ ուսումնասիրված, բայց մեզ հաղորդում են արժեքավոր տեղեկություններ: Արցախում սկյութական խնդրին առաջիններից մեկը անդրադարձել է Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, ով 1924 թ. ամռանը, Անդրկովկասի կենտրոնական կոմիտեին կից գտնվող Գիտական ասոցիացիայի կազմում լինելով Արցախում, շրջել է Խաչենում և Ջրաբերդում և հաղորդել արժեքավոր տեղեկություններ, այդ տարածքների մշակութային ժառանգության վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ Թարթառի և Խաչենագետի հովիտներում տարածված տարբեր չափսերի դամբարաններից մի քանիսն իրենց արտաքին կառուցվածքով տիպիկ են հարավուսական տափաստաններին և պատկանում են սկյութական մշակույթին [19, էջ 193]:¹

Տարածաշրջանի հնագիտական տվյալները խոսում են այն մասին, որ հենց ակտիվ կիմմերա-սկյութական արշավանքների շրջանում է, որոնց մասին հիշատակվում է գրավոր սկզբնաղբյուրներում, որ Հարավարևելյան Անդրկովկասի առանձին շրջաններում, մասնավորաբար Մինգեչաուրում, հայտնվում են նոր թաղումային հուշարձաններ և ծեսեր, որոնք էլ արդեն փաստում են այստեղ նոր էթնիկական տարրի ներթափանցումը: Այստեղ հայտնված ցեղային վերնախավի կուրգանային թաղումները և համայնքի շարքային անդամների հիմնահողային գերեզմանները հանդիսանում էին խոսուն փաստեր այդ ցեղերի ներկայության մասին: Նշված դամբարաններում հաճախ հանդիպում են տիպիկ սկյութական կոր դաշույններ: Նրանց շարքում հանդիպում են նաև սկյութական ակինակներին մոտ սրեր, նիզակի ծայրեր [6, էջ 5-9]:

Արցախի տարածքից հայտնաբերված սկյութական տիպի առարկաների մեջ որոշակի թիվ են կազմում սկյութական տիպի նետասլաքները, որոնք հայտնի են Արցախի մի շարք հնավայրերից: Հատկապես աչքի է ընկնում Ներքին Հռոաթաղից գտնված սկյութական տիպի նետասլաքների հավաքածուն², որը հայտնաբերվել է Ներքին Հռոաթաղ գյուղից հյուսիս-արևմուտք՝ Պտաղմուքալ տեղավայրից: Դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա 7-6-րդ դդ. [10, էջ 23]: Սա Արցախում և շրջակայքում սկյութական տիպի նետասլաքների հայտնաբերման միակ դեպքը չէ: Սկյութական տիպի նետասլաքներ կան նաև տարբեր հուշարձաններից, պատահականորեն հայտնաբերված անձնական հավաքածուներում, որոնք դեռևս ուսումնասիրված չեն: Մինգեչաուրի դամբարանադաշտի դամբարաններից ևս գտնվել են մեծ թվով սկյութական տիպի բրոնզե նետասլաքներ, որոնց զուգահեռները հայտնի են Հյուսիսային Կովկասի այլ հուշարձաններից [11, էջ 86], [15, էջ 306-312], [6, էջ 4-14]: 1896թ. Ա. Իվանովսկու կողմից Գետաբեկ և Կալակենդ գյուղերի դամբարաններում իրականացված պեղումների ժամանակ քարաքարային տիպի N 48 դամբարանում խոջալու-գետաբեկյան մշակույթին բնորոշ այլ գտածոների շարքում հայտնաբերվել է «սկյութական» տիպի 8 նետասլաք: Գանձակի շրջանում՝ Սարիթեփե բնակավայրի 1957թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հիմնահողային թաղմանը կից ևս հայտնաբերվել են «սկյութական» տիպի բրոնզե նետասլաքներ և կոր, մանգաղաձև դաշույն: Թաղումից հայտնաբերված նյութերը թույլ են տալիս այն թվագրել մ.թ.ա. 7-6դդ.: Սարիթեփեից է հայտնաբերվել նաև կենդանագլուխ ապարանջան: Նրա հայտնվելը այստեղ բացատրվում է տեղի ցեղերի և առաջավորասիական երկրների հետ մշակութային-տնտեսական կապերով [21, էջ 185]: Սկյութական տիպի նետասլաքներ են գտնվել նաև Արցախի Տիգրանակերտի պեղումներից՝ Ամրացված թաղամասում, Անտիկ առաջին և Կենտրոնական թաղամասերում: Դրանք վերաբերում են մ.թ.ա. 1-1-ին դարերին և վկայում են տվյալ տիպի նետասլաքի երկարակեցության մասին:

¹ Դամբարանների ծագման և նրանց էթնո-մշակութային պատկանելիության վերաբերյալ տեղեկությունները մասնակի են և թերի, ուստի այս հարցը կարիք ունի հանգամանակից ուսումնասիրության:

² Ներքին Հռոաթաղ գյուղը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում, Թարթառի աջ ափին:

Գիտնականների մեծ մասը, ովքեր այս կամ այն չափով զբաղվում են դեպի Անդրկովկաս սկյութական մշակութային տարրի ներթափանցման ուսումնասիրմամբ նշում է, որ այս նետասլաքների մեծ տարածումը կապված է Անդրկովկասի միջով դեպի Առաջավոր Ասիա սկյութների ներթափանցման հետ, որը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 7-րդ դ. [11, էջ 86]:

Ըստ Ս. Եսայանի՝ Ստեփանակերտի գավառագիտական (այժմ՝ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական) թանգարանում է պահվում նաև սկյութական երկաթե ակինակ, որի հայտնաբերման վայրը հայտնի չէ [10, էջ 23]: Սակայն մեր կողմից թանգարանում իրականացված հնագիտական հավաքածուի հետազոտության ընթացքում նման իր չգտնվեց:

Արցախի Արևշատ (նախկին Դոլանլար, Հաղրութի շրջան) գյուղի դամբարանադաշտի տարածքից հայտնի են բրոնզե հայելի, «փշավոր գուրգ», երկաթե կոր դանակներ և կիմմերասկյութական մշակութային ընդհանրությանը բնորոշ այլ իրեր:

Մ. Պոգրեբովան և Ս. Եսայանը, ովքեր զբաղվել են Անդրկովկասում սկյութական մշակույթի խնդիրների ուսումնասիրությամբ, իրենց բովանդակալից աշխատությունում ևս անդրադառնում են Անդրկովկասում սկյութական մշակութային հետքերին [10]: «Սկյութական մշակույթի տարրեր» հասկացության տակ նրանք ներառում են բոլոր այն առարկաները, որոնց կապը մերձսևծովյան մշակույթի հետ կասկած չի հարուցում՝ սպառագիտության պարագաներ, ձիու սանձի բեկորներ, սկյութական կենդանական ոճով զարդարանքի պարագաներ: Նրանք այս ցանկը համալրում են նաև այնպիսի առարկաներով, որոնք հայտնաբերվել են անդրկովկասյան հուշարձաններում, սակայն չունեն հստակ ընդգծված մշակութային պատկանելություն: Այսպիսով, նրանք Արցախում և հարևանությամբ առանձնացնում են ութ հուշարձան, որոնք այս կամ այն կերպ կակաված են սկյութական մշակույթի հետ:

Հետաքրքիր փաստեր ենք ստանում նաև Միլի տափաստանից ոչ շատ հեռու գտնվող Թովուզի շրջանից: 2013 թ. հունիսին Ադրբեջանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը հնագիտական հետախուզական աշխատանքներ է իրականացրել Թովուզի շրջանում: Այստեղ հայտնաբերվել են մի քանի նոր կուրգանային խմբեր: Նրանցից մեկի վրա՝ որը ստացել է Թոպտանդագ անունը, իրականացվել են հնագիտական աշխատանքներ: Պեղված դամբարանի թաղումային խցում հայտնաբերվել են 41 քարե կոթողներ: Նրանց բարձրությունը հասնում է 0,85-0,35մ, կտրվածքում շեղանկյունաձև, եռանկյունաձև են: Հետազոտվող հուշարձանի միակ ժամանակագրական ցուցիչը թաղման խցում հայտնաբերված խեցեղենն է, համաձայն որի հուշարձանը թվագրվում է մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ.: Ըստ հուշարձանը հետազոտող հնագետների՝ արձանները ամենայն հավանականությամբ պատկանում են կիմմերական մշակույթին: Այստեղ հարկ է ավելացնել, որ Վ. Օլխովսկին «կիմմերական» արձանների հայտնվելը համարում է մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ առաջին կեսի երևույթներ: Հավանաբար, այդ նույն ժամանակին կարելի է վերագրել նաև հետազոտվող կուրգանը [9, էջ 147-150]:

Մասնագիտական գրականության մեջ Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների ներկայության վերաբերյալ քննարկումները, սակայն, այսքանով չեն ավարտվում: Հնագետներին և պատմաբաններին ուսումնասիրության մեծ աղբյուր է տրամադրում նաև որոշ տեղանունների քննությունը: Արցախում և Ուտիքում քիչ չեն բնակավայրերը, որոնք գիտնականները կապում են իրանական ցեղերի հետ: Առանձնապես չխորանալով այդ տեղանունների քննության մեջ և այս թեման թողնելով մի առանձին հետազոտության՝ նշենք միայն եղած կարծիքներից մի քանիսը:

Սկյութների հետ ամենամեծ աղերս ունեցող բնակավայրը Շակաշեն/Մակասեն գավառն է (ներկայումս Գանձակն ու շրջակա տարածքները), այն է՝ «շակերի (սակերի) շեն (բնակավայր)»: Տ. Դալայանը նշում է, որ այս ցեղանվան հետ է գուցե կապված Շաքի քաղաքի անունը, որը գտնվում է Գանձակից ոչ հեռու՝ Կուր գետի մյուս ափին [1, էջ 63-66]: Հավանաբար Sr բաղադրիչն առկա է նաև Նախիջևանի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվող Շարուր գավառի անվան մեջ [4, էջ 210]:

Ինչպես նշում է Ի. Դյակոնովը, սկյութների, ինչպես և այլ իրանական ժողովուրդների ընդհանրական ցեղանունն ի սկզբանե եղել է «Արիա» (aryā-): Ըստ Տ. Դալայանի՝ շատ հավանական է, Կուր-Արաքսյան միջագետքը, որը հետագայում ստացավ Առանի դաշտավայր անվանումը, կապված է սկյութների «Արիա» ցեղանվան հետ: Ariana-ից է ծագում նաև Աղվանքի մյուս անվանումը՝ Առան: Այս անվան հնչյունափոխված տարբերակներն են հենց Աղուանք (որից հուն. Alban-ia) երկրանունը և երբևէ նրա կազմի մեջ մտած գավառների անունները՝ Առան-ռոտ, Մեծ Իրանք [1, էջ 63]:

Քննության առնելով առկա տեղանվանաբանական նյութը ասել, թե սկյութները կարողացան փոխել այդ շրջանի ազգագրական բնույթը, չափազանցություն կլիներ, և համենայնդեպս, իրողությանը հակառակ: Եվ ինչպես իրավացիորեն նշում է Տ. Դալայանը, սկյութական այն գանգվածը, որը մնաց Հայկական լեռնաշխարհում, կազմեց հայ ժողովրդի մի մասը և իր լեզվի բազմաթիվ տարրերը թողեց հայոց տեղանուններում, անձնանուններում և բառապաշարում:

Քննվող թեմայի ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում Արցախից՝ Միլի տափաստանի շարունակությամբ գտնվող Մարտակերտի շրջանի և շրջակայքի հարթավայրային գոտիներից հայտնի քարե մարդակերպ կոթողները: Այս կոթողները կտրվածքում մոտավորապես ուղղանկյուն, տափակ երկայնական սալեր են, որոնք երկու հորիզոնական գոտիների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ ընդգծելով մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, իրանը և գոտկատեղից ներքև հատվածը: Կոթողներն ունեն 30-40 սմ լայնություն, 120-140 սմ (երբեմն մինչև 200 սմ) բարձրություն և մինչև 20 սմ հաստություն: Բոլոր կոթողները պատկերագրական առումով գրեթե միանման են: Դեմքի հատվածում պատկերված են քիթը, աչքերը և բերանը, իրանի դիմացի հատվածում՝ ձեռքերը, որոնք բոլոր դեպքերում ծալած են կրծքին, իսկ դաստակները պարզած են դեպի վեր: Գոտկատեղից ներքև հատվածը, ուր ենթադրվում են ոտքերը, մշակված չէ, քանի որ նախատեսված է այն հողի կամ քարե պատվանդանի մեջ ուղղաձիգ կանգնեցնելու համար: Հակառակ կողմից մեծ մասի մոտ պատկերված են մեջքին փռված գլխանոցը, որոշների մոտ նկատվում է նաև գոտկատեղին «ամրացված» սուր-դաշույնը: Ներկայումս փաստված է շուրջ երեք տասնյակ մարդակերպ կոթող, որոնցից մի քանիսը գտնվում է Մարտակերտի, որոշները Ստեփանակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանի բակում, իսկ մեծ մասը գտնվում է դաշտում: Չնայած կոթողներից որևէ մեկը չի ֆիքսվել իր նախնական կանգնեցման վայրում, սակայն բոլորը գտնվել են Արցախի դաշտային-հարթավայրային հատվածներում, ներկայիս Մարտակերտի շրջանի շրջակայքում: Ուստի ակնհայտ է, որ նրանց սկզբնական կանգնեցման վայրը պետք է որ շատ հեռու չլինի հայտնաբերման վայրերից: Չնայած առանձին կոթողներ տեղ են գտել մի քանի հետազոտողների աշխատություններում, սակայն նրանց համալիր ուսումնասիրություն սկսել է իրականացվել մեր կողմից՝ Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական արշավախմբի կազմում՝ սկսած 2013թ-ից:

Նյութի առավել լայն ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս տեսնել մարդակերպ կոթողների զուգահեռները հարակից շրջաններում: Նմանատիպ կոթողների մենք հանդիպում ենք սկսած Իրանական տափաստաններից, մինչև Հյուսիսային Կովկաս, Մերձսևծովյան շրջաններ, Ղրիմ և առհասարակ ողջ Եվրասիական տափաստաններում:

Իրանական տափաստաններում, մասնավորապես Արևելյան Ատրպատականում գտնվող Մեջքինշահիր (հնագույն Շահրիերի) դաշտավայրում տարբեր տարիների աշխատած արշավախմբերը և հուշարձանն այս կամ այն կերպ ուսումնասիրած հետազոտողները (Չարլզ Բրննեյր, ով հետազոտություն է իրականացրել դեռևս 1978 թ., Թեհրանի Թարբիաթ Մոդարբես համալսարանի իրանական արշավախումբը Ալի Ռեզա Հոջաբրի Նովբարի գլխավորությամբ, Ք. Պիլլերը, ով ևս անդրադարձել է տարածքի հնագիտական ուսումնասիրությանը, մասնավորաբար կենտրոնացել է հուշարձանի թվագրության վրա) նշում են, որ ակնհայտ է այս կոթողների կապը քոչվոր կենսակերպ վարող վաղ իրանական ցեղերի հետ: Ինչ վերաբերում է կոթողների թվագրությանը, ապա բոլորը հակված են այն թվագրելու մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով [25, էջ 155-156], [27, էջ 53-76], [24, էջ 189-246, 216, 217]:

Հյուսիսային Կովկասում, Մերձսևծովում, Ղրիմում ներկայում հայտնի են ավելի քան 160 նման կոթող, որոնք ուղղակիորեն կապվում են կիմերասկյութական մշակույթի հետ: Արձանների այս խումբը թվագրվում է մ.թ.ա. 7-3-րդ դդ., իսկ առանձին շրջաններում ավելի ուշ՝ ընդհուպ մինչև մ.թ. 3-4-րդ դդ. [14]:

Չնայած առկա որոշ պատկերագրական տարբերություններին՝ այս միևնույն կոթողների մշակութային պատկանելությունը ակնհայտ է: Հետազոտողները խոսում են սկյութների կողմից հինարևելյան արձանների կրկնօրինակման մասին [22, էջ 237]: Այս դեպքում մենք կարող ենք խոսել սկյութների կողմից հին իրանական այս ավանդույթի կրկնելու մասին: Գուցե իրենց ռազմական արշավանքների և այլ շփումների արդյունքում սկյութները տեսնել են այս կոթողները և հետագայում, որոշ գաղափարական և ձևաբանական հավելումներ տալով ինքնուրույն կանգնեցրել: Նախնական դիտարկումներն անգամ բավարար են՝ նկատելու վաղ իրանական այս կոթողների ազդեցությունը Արցախից, Հյուսիսային Կովկասից և այլ շրջաններից հայտնի նմանատիպ կոթողների վրա:

Արցախյան կոթողները թվագրվում են մ.թ.ա. 8-6-րդ դդ.: Գործածական առումով այս կոթողները հանդիսանում էին ինչպես գերեզմանաքարեր, որոնք տեղակայված էին կուրգանների գագաթին կամ սրբարանի կենտրոնում: Հավանաբար պատահական չէ, որ Արցախի տափաստանային հատվածներում (որտեղից և հայտնաբերվել են քարե կոթողները) Խաչենագետի ձախ հովտում, սփռված են շուրջ 15 կուրգաններ, որոնք գուցե այս կամ այն կերպ կապված են կոթողների և նրանց կանգնեցման հետ կապված ծեսի հետ:

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ իրանական ցեղերի, մասնավորաբար կիմերների և սկյութների վերաբերյալ ոչ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Սակայն, ելնելով այս աշխատանքի թեմայից՝ մենք ներկայացրինք այդ դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհի միայն մեկ հատվածում՝ Հայոց արևելյան Արցախ և Ուտիք նահանգներում:

Ամփոփելով ասվածը՝ կարող ենք նշել, որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ-1-ին հազարամյակի սկզբին իրանական ցեղերը, անցնելով Դերբենտի լեռնանցքը և մտնելով Միլի տափաստան, ուղղվեցին դեպի Իրանական սարահարթ: Այս կապերը հատկապես մ.թ.ա 8-7-րդ դարերից սկսած ակտիվ շարունակվեցին կիմերասկյութական ցեղերի կողմից: Վերջիններս նույնպես հավանաբար հետագայում այս նույն ճանապարհից են օգտվել Արևմտյան Ատրպատական անցնելու համար: Սակայն մենք հիմք չունենք պնդելու, որ սկյութական ցեղերը միայն այս ճանապարհով են անցել Իրան:

Մենք դեռ չենք տիրապետում տարածաշրջանի ամբողջ նյութին, որպեսզի պատկերացնենք նյութական մշակույթի և էթնիկական կազմի ու տեղաշարժերի ամբողջ համակարգը: Ուստի այս համառոտ զեկույցը ընդամենը մեկ փորձ է դասակարգելու եղած նյութը և միայն սիստեմատիկ հնագիտական ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք ավելի ընդհանուր պատկեր կազմել խնդրի վերաբերյալ: Մեր, ինչպես նախորդ հետազոտողների աշխատանքները առանձին երթուղիների ուսումնասիրման սահմաններից դուրս չեն եկել: Մասնավորաբար, ուսումնասիրված չէ Արաքսի հովիտը, որը, ինչպես նշում է Ա. Բեսենը, անկասկած տարածաշրջանի՝ հնագիտական հուշարձաններով ամենախիտ շրջանն է:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Դալայյան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին, Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, I, Եր., 2006, էջ 63-68:
2. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, Եր., 1986:
3. Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001:
4. Պետրոսյան Ս. Գ., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական լեռնաշխարհում (մ.թ.ա. 6-4-րդ դարեր):
5. Քսենոփոն, Անաբասիս, Եր., 1970:
6. Алиев И., О скифах и скифском зарстве в Азербайджане, Переднеазиатский сборник, т. 3, М., 1979.
7. Бессонова С.С., Религиозные представления скифов, Киев, 1983.
8. Виноградов В.Б., О скифских походах через Кавказ, Труды чечено-ингушского НИИ, т. IX, 196.
9. Гулиев Ф.Э., Брилева О.А., Курганная группа Топдагдаган- Новый памятник начала I тыс. До н.э. на территории Азербайджана, XXVIII Крупновские чтения РАН, Институт археологии, Материалы международной научной конференции, М., 21-25 апреля 2014.
10. Есаян С. А., Погребова М. Н., Скифские памятники Закавказья, М., 1985.
11. Ионе Г., Мингечаурская разновидность наконечников стрел «скифского» типа, Материальная культура Азербайджана, т. 3, Баку, 1953.
12. Крупнов Е.И., О походах скифов через Кавказ. ВССА, М. 1954.
13. Махмудов Ф. О бронзовых топорах Тальша, МКА, т. 7, Баку, 1973.
14. Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л., Скифские изваяния VII-III вв. до н.э., М., 1994.
15. Пиотровский Б.Б., История и культура Урарту, Ер., 1940.
16. Погребова М.Н., К вопросу о связях восточного Закавказья и Ирана в конце II-начале I тыс. до н.э., История Иранского государства и культуры, М, 1971.
17. Погребова М.Н., Памятники скифской культуры в Закавказье, Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1981.
18. Страбон, География, XI, М., 1964.

19. Тер-Аветисян С. В. Памятники древности Карабаха и скифская проблема, Арменоведческие исследования, Ер., 2010.
20. Техов Б.В., Скифы и Центральный Кавказ VII-VI вв. до н. э., М., 1980.
21. Халилов Дж. А., Археологические находки “скифского” облика и вопрос о “Скифском царстве” на территории Азербайджана, Проблемы скифской археологии, М, 1971.
22. Шульц П. Скифские изваяния Причерноморья, Античное общество, М., Наука, 1967.
23. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А.. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. // Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Мысль. 1983.
24. Azarnoush M., Helwing B., Recent archaeological research in Iran: Prehistory to Iron Age Archaeologische Mitteilung aus Iran und Turan, 37, 2005; Recent archaeological research in Iran – Prehistory to Iron Age.
25. Burney Ch. , Meshkinshukr survey, Iran, Vol. XVII, 1979.
26. Petrenko V. G., Scythian culture in the North Caucasus, Nomads of the Eurasian steppes in the Early Iron age.
27. Piller Ch. K., Northern Iran in the Iron Age II and III: A neighbor of Urartu?, Aramazd, Vol. V, No. 2, 2010.
28. Piller Ch. K., The Caucasian connection – Reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus, The Caucasian connection – Reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus.

РЕЗЮМЕ

Арцах и Утик между Ираном и Кавказом в 1-ом тысячелетии до н.э. Нжде Еранян

Ключевые слова: Закавказье, Передняя Азия, бронзовый, киммеро-скифская культура, каменные антропоморфные изваяния.

В данном докладе мы обратились к исследованиям культурных связей между Закавказьем и иранскими степями кон. 2-ого тыс. и нач. 1-ого тыс. до н.э. Тема представляет собой особый интерес, т.к., видимо, данные связи проходили по Арцаху (по Мили степи). Это, несомненно, оставило свой след в культуре железного века Арцаха. Примерами являются группа каменных антропоморфных изваяний, стрелы скифского типа и другие образцы оружия, а так же ряд других археологических находок, которые были найдены на территории Арцаха. Скорее всего, эти связи были особенно активны в VIII-VII вв. до н.э., что было обусловлено вторжением киммеро-скифских племен в этой области.

SUMMARY

Artsakh and Utik between Iran and the Caucasus in the 1st millennium BC Nzhdeh Yeranyan

Keywords: South Caucasus, Bronze Age, Iron Age, Western Asia, Cimmerian and Scythian cultures, anthropomorphic stelaes.

This report is dedicated to the analysis of culture ties between South Caucasus and Iranian steppes in II-I millennium BC. Apparently, these connections were passing through Artsakh /Mill steppe/. These connections definitely left their trace on Artsakh's Iron Age culture. A group of anthropomorphic stone stelaes, some Scythian-like arrows and other weapons as well as a range of archeological findings from different areas in Artsakh serves as an evidence for this. Most probably, these connections were more active in VIII-VII century B.C. due to Cimmerian and Scythian tribes' penetration into these regions.